

Anneke van der Plaats en Dick Kits, **De dag door met dementie. Helder handboek voor iedereen.**

Kroese Kits Uitgeverij, Gorinchem 2016. ISBN 9789080997226, 154 pag., € 19,95.

‘Dementie is van ons allemaal’, prijkt op de achterflap. De urgentie van dit boek is helder. In de inleiding schrijven de auteurs verder: ‘Het stijgende aantal ouderen is één van de grootste mondiale uitdagingen.’ Zij willen graag een bijdrage leveren om die uitdaging aan te gaan.

Om dat te kunnen, vinden ze het belangrijk allereerst kennis van dementie te hebben. Om met mensen met dementie om te kunnen gaan en hen te kunnen helpen, moet je weten wat er misgaat in het brein. Daarvoor schetsen ze een model van vier lagen van het brein: de eerste twee lagen vormen het onderbrein, de bovenste twee lagen het bovenbrein. De auteurs leggen met enige stelligheid (‘Het brein bestaat uit vier lagen’) uit dat de vier lagen gaandeweg ons leven ontwikkelen. Pas rond je vierentwintigste is de bovenste laag bereikt. Het probleem met dementie is dat de bovenste twee (rationele) lagen langzaam minder gaan werken en in een verder gevorderd stadium zelfs helemaal niet meer. Daardoor vallen mensen met dementie terug in de voornamelijk emotionele twee onderste lagen van het brein. Het gepresenteerde model van vier lagen in het brein

kan behulpzaam zijn. Ik heb regelmatig zorgmedewerkers gesproken die bijvoorbeeld een college van een van de auteurs, Anneke van der Plaats, hadden gevolgd en enthousiast vertelden dat hun nu duidelijk was waarom mensen met dementie bepaald gedrag vertonen. Tegelijk kun je er vragen bij stellen, zoals: waarop is dit model gebaseerd? Dat komt in het boek niet naar voren. Daarnaast vormt dit model een eigen theorie waarin je je eerst moet verdiepen om vervolgens het gedrag van mensen met dementie daaraan te koppelen. Is dat nodig? Zelf vond ik het, toen ik begon met werken met mensen met dementie, juist behulpzaam en zelfs principieel van waarde om niet eerst allerlei theorie over dementie te lezen, maar gewoonweg open en luisterend in contact te komen met mensen met dementie. Theorien en modellen kunnen soms juist in de weg staan om open in contact te komen met mensen met dementie.

Na deze theorie van de vier lagen van het brein vervolgt het boek met een hoofdstuk over confronterend gedrag bij dementie. Het is een goede term: confronterend gedrag. Vaak wordt hiervoor het woord probleemgedrag gebruikt, maar daarover is steeds meer onvrede: voor wie is dergelijk gedrag, zoals roepen of dwalen, eigenlijk een probleem? Waarschijnlijk vaker voor omstanders dan voor de persoon zelf. Daarom is de term onbegrepen gedrag geopperd, maar dat roept weer minder urgentie op: als gedrag alleen onbegrepen is, waarom

zou je er dan iets mee moeten? De keuze voor confronterend gedrag lijkt een mooi midden: het maakt duidelijk dat het gedrag vooral voor omstanders confronterend kan zijn, maar niet per se voor de persoon zelf een probleem hoeft te zijn. Tegelijkertijd maakt deze term duidelijk dat het soms wel nodig kan zijn iets met dat gedrag te doen. Het hoofdstuk biedt een goed overzicht van vormen van confronterend gedrag, met uitgewerkte treffende voorbeelden, steeds met de nadruk op je eigen benadering en bejegening van de persoon met dementie: ‘Als iemand boos of agressief wordt kunnen we het beste allereerst bij onszelf nagaan: ‘Wat doe ik nu waardoor die ander angstig wordt?’ Juist doordat mensen met dementie maar een beperkt deel van hun brein kunnen aanspreken en daardoor bijvoorbeeld sneller angstig worden, is het belangrijk daarmee rekening te houden in je bejegening.

Tussen de hoofdstukken door komen mooie quotes van mensen uit de praktijk naar voren, soms ook confronterend: ‘Jos had veel verdriet van het verlies van collega’s en vrienden. Zij bleven weg, omdat ze niet wisten hoe met hem om te gaan,’ aldus mantelzorger Margreeth. Jammer genoeg zijn er geen mensen met dementie zelf aan het woord gelaten, behalve een korte uitspraak aan het begin. Het is een vaker terugkerend fenomeen in literatuur over dementie: de personen zelf komen nauwelijks aan het woord. Dat zou dit boek juist nog aansprekender maken. Het slot-

hoofdstuk bespreekt allerlei mogelijkheden voor activiteiten voor mensen met dementie. Ook worden zeer bruikbare tips voor de alledaagse verzorging gegeven en hoe je mensen soms moet 'verleiden' om hen mee te krijgen. Wel kun je daarbij de morele vraag stellen: als iemand niet wil, bijvoorbeeld naar een activiteit, of uit bed, waarom zou je dan blijven proberen? Is de autonomie van die persoon niet van belang?

Het boek is vooral aan te raden voor hen die op zoek zijn naar praktische tips over omgaan met mensen met dementie, ook als je daarover bijvoorbeeld scholing geeft aan zorgmedewerkers. Er wordt niet ingegaan op de vraag naar zingeving: wat geeft het leven van mensen met dementie, en hun mantelzorgers, zin? Heeft het leven met dementie überhaupt zin? Geen praktische vraag, maar wel een vraag die zeer sterk heerst in de huidige samenleving. Het is tegelijkertijd ook mooi dat die vraag in dit boek niet wordt gesteld. Je kunt het zien als praktische aanname dat dat leven gewoonweg zin heeft en je dus manieren moet vinden om met mensen met dementie om te gaan. Dat vraagt vaak inventiviteit. Auteur Anneke van der Plaats besluit het boek mooi: 'Vooralsnog heb ik er alle vertrouwen in dat veel mensen heel inventief zijn en een mooie bijdrage kunnen leveren aan het welzijn van mensen met dementie, thuis én buitenshuis.'
Tim van Iersel, geestelijk verzorger
WoonZorgcentra Haaglanden (WZH)

Ari van Buuren, **Stemsleutels. Bespiegelingen over woord, stem en taal.**

Valkhof Pers, Nijmegen
2015. ISBN 9789056254520,
104 pag., €15,00.

Zes jaar na zijn indrukwekkende boek over het ziekte- en stervensproces van zijn vrouw Yvonne, *De passie van leven, liefde en dood*, schreef Ari van Buuren (emeritus geestelijk verzorger van het UMC Utrecht) dit nieuwe boekje *Stemsleutels*. Ook dit boekje is in de eerste plaats een egodocument: Van Buuren neemt de lezer mee langs de spirituele weg die hij in zijn leven is gegaan, in zijn worsteling met het eigen ego, met de dood en met de angst. Op ontroerende wijze laat hij zien dat hij zich eens te meer terugvond in de stilte van het Oog van de Orkaan: voorbij de angst, voorbij het ego. *Stemsleutels* beschrijft de pelgrimage van een eigentijds mysticus.

De ondertitel, *Bespiegelingen over woord, stem en taal*, doet niet helemaal recht aan het sterk autobiografische karakter van dit boekje. In een vijftal hoofdstukken, vier intermezzi en een epiloog neemt de auteur ons mee langs bepalende ervaringen in zijn leven. Beelden en stemmen uit zijn jeugd, zijn studie en werk, uit de tijd dat hij zijn vrouw Yvonne verloor, uit werk en reizen en ook uit een recente periode, waarin hij een risicovolle operatie aan een fistel in de hersenen onderging. Daar doorheen vlecht de auteur stemmen uit de Bijbel, andere spirituele bronnen en de geschiede-

nis, die hem hebben geraakt, en een selectie van gedichten van hem zelf en onder meer Antjie Krog. Het boekje is een mozaïek van stemmen en echo's, beelden en weerspiegelingen, waarin de auteur zich op verrassende wijze bloot geeft.

Daarmee is dit werk een ontroerend voorbeeld van het proces van psychosynthese, waarin de schrijver is geschoold. De lezer wordt meegenomen in een innerlijk gesprek waarin steeds meer vragen opkomen, en langzaam ontstaat een paradoxale harmonie tussen de diverse stemmen. De mens Ari van Buuren blijft daarbij heel erg zichtbaar: de pastor die hij altijd is gebleven, zijn stokpaardjes en soms wat gekunstelde woordspelletjes, de ijdelheid die hem niet vreemd is. Door die herkenbare concreetheid heen neemt hij ons mee in een ervaring die verder reikt, de ervaring van de stilte, de aanwezigheid, de betekenis die alleen in paradoxen kan worden gekend. 'Alsof bomen tevoorschijn gezwezen willen worden' (p. 50). Dat heeft mij geraakt. De auteur toont zich een waar mystagoog. Juist in die radicale eerlijkheid over zichzelf ontstijgt hij zijn eigen ego – maar het duurde even voordat dat muntje bij mij viel. Als de ironische mens die ik ben, droom ik zelf wel eens van een boek over de vele verhalen die ik als geestelijk verzorger hoor: stuk voor stuk spannende voorbeelden van het mens-zijn in onze tijd – veel spannender dan mijn eigen leven, toch? Dat hield mij even bezig: Ari van Buuren zal in zijn rijke carrière nog veel meer mensen hebben

gezien dan ik, waarom gebruikt hij hun verhalen niet als de grondstof voor zijn bespiegelingen? Maar hij heeft beter dan ik begrepen dat de weg naar wat ons leven overstijgt, begint bij de radicale omarming van het eigen bestaan. Zo was dit boekje ook voor mij een spiegel.

Kortom: de stemsleutels in dit kleine, diep spirituele werk van Ari van Buuren kunnen innerlijke deuren openen, zij laten je niet onberoerd. Met de woorden van Antjie Krog, die over dit boekje schrijft: 'Ek kan eerlik sê dat ek nog nooit iets soortgeelyks geles het nie! ... dit was 'n lafenis om te lees.'

Marc Rietveld, Geestelijk verzorger bij Altrecht, GGZ Utrecht

Arko Oderwald, Koos Neuvel, Willem van Tilburg, en Abel Thijs (red.), **Het laatste woord. De dood in fictie.** De Tijdstroom, Utrecht, i.s.m. VUmc, Amsterdam 2015. ISBN 9789058982865, 282 pp., € 25.

Dit is een boek over de dood, of eigenlijk een boek over boeken over de dood. Aan de hand van een bonte verzameling literaire romans en een aantal speelfilms stelt een twintigtal auteurs het thema levenseinde aan de orde. Zij doen dat vanuit een evenzo bonte verscheidenheid aan invalshoeken. De auteurs zijn grotendeels afkomstig uit de medische wereld, een enkeling uit het onderwijs, de journalistiek en/of de literatuurwetenschap. Voor wie dit boek is geschreven en met welk oogmerk, is ondui-

delijk. Is het een handreiking voor patiënten en hun naasten? Voor artsen? Voor andere werkers in de gezondheidszorg? Of voor literatuur liefhebbers? Gaat het bij de bespreking van de romans om een duiding van de werken zelf of dienen de romans vooral als aanleiding om de thematiek van de dood aan de orde te stellen? De lezer zal het zelf moeten uitzoeken. Als je aan het boek begint, weet je alleen dat het gaat over de dood in fictie, zoals de ondertitel luidt. Wel vermeldt de redactie in het voorwoord dat de schrijvers een keuze hebben gemaakt uit de vele teksten die voorhanden zijn, maar niet waarop die keuze is gebaseerd. Resultaat is een lijst van 47 besproken klassieke literaire werken uit de negentiende, twintigste en eenentwintigste eeuw, zeven films en een documentaire. Aan de orde komen o.a. werken van Dostojevski, Dickens, Joyce, Rilke, Vestdijk, Coetzee, Zola, Saramago, Camus, Mulisch, Siebelink, Julian Barnes en Woody Allen.

Het boek is ingedeeld in vijf delen. In het eerste, *Leven en dood*, gaat het om leven in het bewustzijn van de dood. Besproken worden romans, waarin het besef van de *dead-line* in alle opzichten bijdraagt aan de ervaring van zin. Onsterfelijkheid, hoezeer de mens daar ook naar moge verlangen, is uiteindelijk toch ongewenst want zij zou maar leiden tot eeuwige verveling. We vinden in dit deel ook een beschouwing over de teloorvang van een cultuur waarin enkel nog dode zielen leven (Joyce) en over spiritisme en bijna-doodervaringen. Het tweede

deel, *Manieren om te sterven*, beschrijft de dood in romans en films in al zijn verschillende, soms gruwelijke en bizarre gedaantes: een sterfbed gedrenkt in eenzaamheid en religieuze angst (Siebelink), bizarre sterfgevallen zoals de spontane zelfontbranding (Zola, Dickens), de zelfgekozen dood als 'gewone' menselijke mogelijkheid los van psychopathologische oorzaken (Flaubert en Vestdijk) met een kritische blik naar de hedendaagse medicalisering op dit gebied; de massale sterfte als gevolg van epidemieën en oorlogsgeweld (Camus, Hemmingway), de verstremgeling van beschaving en moordlust (met een essay van Mulisch over stierenvechten) en een poging het barbaarse geweld van IS te verklaren aan de hand van Dostojevski. Deel drie, *Relaties en generaties*, richt zich vooral op de complexiteit van gevoelens bij het overlijden van een familielid (Van der Heijden). Expliciet wordt ingegaan op gevoelens van schuld, berouw, schaamte en wroeging na een euthanasie (Martin du Gard, *De Thibaults*). In deel vier, *De arts aan het sterfbed*, komt de rol van de arts aan bod. Waar deze in vroeger tijden slechts getuige was van een stervensproces en daarbij tegen een niet onaanzienlijke betaling een vinger aan de pols hield, wordt een arts vandaag in toenemende mate betrokken bij de vraag om euthanasie. De besproken literatuur (o.a. Houellebecq) dient nu veeleer als kapstok voor een aantal indringende bespiegelingen over dit thema, toegespitst op de ethische complexiteit bij euthanasieaanvragen van psychiatri-

sche patiënten en minderjarigen (waarover kinderarts Paul Brand de roman *Op de stoel van God* schreef). Daarbij wordt de maakbaarheidsgedachte in de geneeskunde kritisch tegen het licht gehouden en de vraag gesteld wie uiteindelijk het laatste woord heeft. Deel vijf heeft als thema: *Na de dood*. Je zou hier het thema rouw verwachten, maar aan de orde komen vooral de rol van begraafplaatsen voor nabestaanden, grafruimingen in tijden van de pest, opgravingen en verplaatsingen van (politiek) omstreden doden (Nootboom). Daarna een artikel over het levenseinde in poëtisch perspectief, waarin verschillende gedichten van Nederlandse bodem zijn opgenomen. Tot slot toch nog een kort artikel over rouw (Palmen, Hemmerechts, Van der Heijden).

Terugkerende toon in het boek is de kritische zelfreflectie van schrijvers uit de medische wereld met het oog op de medicalisering van de samenleving en de maakbaarheidsidee in de geneeskunde. Ziekte, dood, geweld, aftakeling zijn bij het leven horende fenomenen, waarmee mensen in verschillende tijden verschillend omgaan en moeten leren omgaan. Dat maakt het boek ook voor geestelijk verzorgers interessant. Maar door de wijdlopgheid van het werk en het ontbreken van een heldere thematische afbakening (deadline?) boet het geheel aan diepgang in. Het vierde hoofdstuk mag daarop een uitzondering zijn. Met een indringende, genuanceerde bespreking van het thema euthanasie biedt dit hoofdstuk goede aan-

knopingspunten voor verdere doordenking en gesprek. Verder kan het boek voor geestelijk verzorgers als naslagwerk dienen van (spiegel)verhalen en gedichten. Een meerwaarde daarbij is dat het geheel wordt gelardeerd met een aantal originele literaire fragmenten en met de tien beste gedichten van de VUmc poëzieprijs.

Lydia Meiling, protestants geestelijk verzorger bij Amstelring Amsterdam

Beate Giebner. **Gedeelde ruimte. De ontvankelijkheid van zorgverleners in patiëntencontacten.**

Eburon, Delft 2015. ISBN 9789463010061, 243 pag., € 17,50.

In het interview met Ben de Boer (TGV 80) vertelde Beate Giebner dat zij een raar proefschrift heeft geschreven. Dat is natuurlijk helemaal niet waar. Zij heeft niet een raar maar een waar proefschrift geschreven. Hoe, wat en waarvoor ontvangen zorgverleners in contacten met hun patiënten? Over deze vragen gaat het proefschrift *Gedeelde ruimte*. Wat betekent ontvankelijkheid voor de gerichtheid van zorgverleners? Welke waarde heeft het contact met patiënten voor henzelf? De relatietheorie van de Duitse cultuurfilosoof Peter Sloterdijk loopt als een rode draad door het boek heen, maar ook vele andere denkers haalt Giebner aan (o.a. Serres, Halpern, Van den Hoofdakker, Arendt, Tronto, Nussbaum, MacIntyre, Taylor, Scheler, Gadamer, Gehlen,

Merleau-Ponty en Polanyi). Het is daardoor een boeiende samenballing van vele theorieën over wat zich in contact tussen mensen afspeelt. De theorieën vermengen zich met de uitkomsten van onderzoek volgens de narratief-hermeneutische methode. Elf artsen en elf verpleegkundigen van academische en perifere ziekenhuizen zijn geïnterviewd over de rol van ontvankelijkheid in hun werk. Het onderzoek vond plaats in ziekenhuizen, maar de resultaten zijn breed toepasbaar en voor alle geestelijk verzorgers, andere zorgverleners en opleiders interessant.

Zorgverleners worden door patiënten geraakt, zowel positief als negatief. Ze kunnen zich gevoed of leeggezogen voelen. Het zorgverlenersvak heeft risico's. Je kunt gekwetst worden. Je zet je eigen heelheid op het spel in contact met de gebrokenheid van de ander. Waarom doen mensen dit? Wat drijft hen ertoe dit te doen en waar leidt dit toe? Volgens Sloterdijk ontwikkelt de mens die altijd in contact staat anderen, zich voortdurend in de goede richting. Mensen willen een goed mens worden. In contacten met anderen zien zij kwaliteitsverschillen en zien zij hoe zij ook zouden kunnen handelen, denken en voelen. Zorgverleners leren iets van hun patiënten. Zij leren bijvoorbeeld hun eigen leven en de problemen die zij daarin tegenkomen te relativiseren en zij leren over wat echt belangrijk is in het leven. Door hun professionele en persoonlijke opstelling moeten zij het vertrouwen van de patiënt verdienen. Als

dit lukt, krijgen zorgverleners een inkijkje in het leven van de ander en worden zij in het leven van de ander betrokken. Dit voelt als een eer, als kwetsbaar en als intiem. Ook worden zij in contact met patiënten voortdurend getraind en worden zij zo steeds beter in het empathisch reageren op de ander, die met andere gedragingen, denkbeelden, normen en waarden naar hen toekomt. Zorgverleners worden hierdoor meer mens, innerlijk rijker, en dit waarderen ze. Zij krijgen ervaringen die voor henzelf van waarde zijn door zich open te stellen voor hun patiënten, door zich te laten raken, door het met geestelijke aandacht en lichamelijke gerichtheid tonen van hun professionele en persoonlijke betrokkenheid bij hun patiënten. Deze ervaringen zijn niet alleen voor hun persoon en persoonlijke leven van belang, maar ook voor hun professionele praktijk. Ze worden er namelijk betere zorgverleners van. Door ervaringskennis van patiënten kunnen zij ook andere patiënten weer beter bijstaan.

De belangrijkste conclusie van het proefschrift is dat de professional niet van de persoon gescheiden kan worden. De persoon van de zorgverlener is net als de professional essentieel in de relatie met de patiënt. Een patiënt kan niet zonder de professionele kennis van de zorgverleners, maar ook niet zonder de persoonlijke ervaringskennis van de zorgverlener. Een zorgverlener kan niet zonder de persoonlijke ervaringen en inzichten die de patiënt hem of haar geeft. De persoon van de zorg-

verlener blijft op die manier innerlijk gevoed, wat burn-out in het vak voorkomt. Tot nu toe is er in opleiding, onderzoek en zorgpraktijk te weinig aandacht geweest voor de persoon van de zorgverlener. Er is een kentering nodig, die de ontvankelijkheid van de persoon van de zorgverlener meer voor het voetlicht brengt.

Giebner benoemt niet expliciet de rol die de geestelijk verzorger zou kunnen spelen in het bespreekbaar maken van innerlijke drijfveren en ontvankelijkheid van zorgverleners. Zij doet dit wel heel subtiel en bescheiden in het voorwoord en in hoofdstuk 9.7, de aanbevelingen, waarin zij voorbeelden geeft van haar eigen begeleiding en onderwijs aan geneeskundestudenten. Ze beveelt aan om workshops, lessen, nazorgactiviteiten aan te bieden waarin de persoon van de zorgverlener de aandacht krijgt. Geestelijk verzorgers kunnen bijvoorbeeld verhalen, biografisch werk, socratische reflectie en moreel be raad inzetten. Zij kunnen met hun eigen ontvankelijkheid in contacten met zorgverleners de persoon van de professional bevragen en beluisteren. Ook kunnen geestelijk verzorgers elkaar bevragen over wat zij zelf persoonlijk ontvangen in hun professionele contacten, zowel met zorgverleners als met zorgontvangers, want ook zij hebben het nodig om continu gevoed te worden. Geestelijk verzorgers hebben in mijn ogen een voor-sprong en een voortrekkersrol in het ter sprake brengen van het persoonlijke in het geven en ontvangen in de zorg. Dit proef-

schrift geeft een extra stimulans om hier met nog meer passie mee bezig te zijn.

Aly Meijer, voorganger in opleiding, Doopsgezinde Gemeenten Zaans-treek, voormalig geestelijk verzorger WoonZorgcentra Haaglanden

Stanley Hauerwas en Jean Vanier. **Zalig de zachtmoedigen. Het profetisch getuigenis van zwakheid.**

Boekencentrum, Zoetermeer 2016. ISBN 9789023970309, 108 pp., €12,50.

'Naarmate ik ouder word, realiseer ik me dat ik het moeilijk vind om zogeheten "normale" mensen te ontmoeten. Ik weet niet waarover ik moet praten. Als ik aan tafel zit met mensen met een beperking kan ik lekker gek doen. Tegelijk realiseer ik me dan dat ik een beetje in de marge ben beland.' Aldus de vreedelievende Jean Vanier (1928), grondlegger van de Ark beweging (L'Arche). Vanier is katholiek filosoof en activist voor een rechtvaardiger en menswaardiger wereld. Ondanks deze drempel heeft hij zich laten uitdagen in gesprek te gaan met de strijd-bare Stanley Hauerwas (1940), emeritus hoogleraar theologische ethiek aan Duke University in de VS. Beide denkers hebben hun vriendschappelijke dialoog over de betekenis van de Ark-gemeenschappen voor kerk en samenleving verwerkt in vier essays, waarin zij niet alleen met elkaar in gesprek zijn, maar ook met andere denkers en theologen (o.a. Hans Reinders). Vanuit zijn diepe geloof en roeping steekt Vanier in bij

de kwetsbaarheid van het leven. Ieder mens is ten diepste gewond. Levend met mensen met een beperking ontdekte hij zijn verlangen gehoord te worden in zijn eigen diepe eenzaamheid. Samen levend met mensen met een beperking was voor hem, en voor velen die hem volgden, een proces van transformatie. Het gaf hem het inzicht dat muren van angst, die ons scheiden van anderen, kunnen worden afgebroken als men terug durft te gaan naar het visioen van het Evangelie. Dat is de basis voor de spiritualiteit van de Ark-gemeenschappen. God verdraagt geen muren van angst en verdeeldheid. Een mens kan geheeld worden door dialoog en ontmoeting. Noodzaak daarvoor is een andere visie op de samenleving. De hiërarchische piramide met aan de top de machtighebbers en aan de onderkant de buitengesloten moet afgebroken worden. Voor Vanier is leidend dat Jezus oproept tot en zich inzet voor eenheid. De piramide moet een lichaam worden waarvan de zwakste delen niet verborgen worden. Diepgelovig en intens vroom zoekt hij samen met anderen zijn weg. Want, zo zegt hij, ook de Ark-gemeenschappen weten niet altijd het antwoord, maar zijn tekenen van hoop.

Hauerwas daagt Vanier uit zijn theologische stem niet te laten verstommen in een samenleving waarin neoliberalisme hoogtij viert. Via een uitgebreide exercitie ontmaskert hij de leugenachtige liberale opvatting van vrijheid; de liberale visie heeft ten diepste geen verhaal behalve het verhaal dat

het geen verhaal heeft. Vanier benadrukt dat het leven een geschenk is van God, en dat de mens het leven niet in eigen regie heeft. De neoliberale visie moet worden uitgedaagd te ontdekken dat zachtmoedigheid, zichtbaar in de Ark-gemeenschappen, gegrond is in de relatie tot God en daarom intrinsiek onderdeel dient te zijn van het politieke bestel. De Ark-gemeenschappen hebben de kerk nodig. Omgekeerd niet minder.

Terwijl ik deze recensie schrijf bespeur ik mijn onvermogen dit prachtige boekje kort samen te vatten. Het daagt mij uit te onderzoeken waarin mijn spiritualiteit en werk hun basis vinden. Hoe kijk ik tegen het neoliberale politieke bestel aan? Wat is mijn antwoord op *de ontwikkeling van een bepaald soort genetische technologie, die ontworpen is om te voorkomen dat mensen met een beperking überhaupt nog toegang krijgen tot onze samenleving* (pag. 17)? Laat ik mij evenals Vanier door Hauerwas uitdagen profetisch te spreken? Blijf ik mijn werk theologisch onderbouwen, zodat het niet opdroogt? Werk ook ik niet vanuit de piramidegedachte? Wil ik mijn voeten laten wassen door een mens met een beperking? Durf ik evenals Vanier tegenover een samenleving waarin geloof als privé domein wordt gezien openlijk te laten horen door welk verhaal ik gedreven word? Ga ik net als hij de interreligieuze dialoog aan? En vooral ook: laat ik aan de kwetsbaren met wie ik leef zien, dat ook ik ten diepste gewond ben en hun helende vriendschap in wederkerigheid en gelijkwaar-

digheid nodig heb? Laat ik mij meevoeren door mensen met een beperking om anders tegen de tijd aan te kijken, geduld te hebben, zodat ware vrijheid en vrede kunnen groeien? Durf ik te zeggen dat ook mijn (gewonde) leven een geschenk is en dat ik leef met Jezus, die zachtmoedigheid heeft voorgeleefd? Durf ik het proces van transformatie aan door naar de gehoorgestoorde Angela te luisteren, die vertelde over haar droom waarin ze Jezus ontmoette? *Zij en Jezus spraken een hele tijd en ze zei dat ze nog nooit zo'n vrede en vreugde gevoeld had. 'Jezus was helemaal zo als ik hoopte dat hij was,' zei ze, 'en zijn gebarentaal was uitstekend!'* Durf ik haar na te zeggen dat de volmaaktheid van de hemel niet betekent dat ze 'genezen' was van haar doofheid, maar veeleer een plaats waar de sociale, relationele en communicatieve barrières die het leven kunnen begrenzen, niet meer bestonden? In elk geval laat ik mij uitdagen meer te lezen van zowel Jean Vanier als Stanley Hauerwas. Hun gesprek heeft mij geraakt en stimuleert mij tot verder zoeken en vooral nog meer te luisteren naar de vraag van mensen, ongeacht hun beperking: *'Hou je van mij?'*

Bert Fockens, geestelijk verzorger bij SOVAK in Terheijden en omstreken

Rick Benjamins, Jan Offringa, Wouter Slob (red.).
**Liberaal Christendom.
Ervaren, doen, denken.**

Skandalon, Vught 2016. ISBN 9789492183217, 240 pp., € 21,95.

Dit boek is het resultaat van gesprekken van een groep van elf protestantse theologen (waaronder drie vrouwen), het merendeel 40'ers en 50'ers en allen lid van *Op Goed Gerucht* – een beweging van moderne protestantse theologen – en/of de Vereniging van Vrijzinnige Protestanten – een beweging voor eigentijds geloven. Beide bewegingen zijn met name actief in de Protestantse Kerk. Deze elf hebben hun gezelschap *Relivant* genoemd. Onder deze naam willen zij 'uitdrukking geven aan liberaal theologisch gedachtengoed en laten zien wat daarin van belang is voor mensen van nu'. Met liberaal wordt dan bedoeld een 'ruimdenkende, niet-dogmatische vorm van christendom, die zonder opdringerigheid het belang van christelijk geloof wil uitspreken' (p. 7). Daartoe hebben zij *Het Vertrekpunt* geformuleerd. Dit is een tekst die theologische gedachten bevat die als vertrekpunt hebben gediend voor de twintig hoofdstukken van dit boek. Dit Vertrekpunt is ook opgenomen (p. 225-230). De context van dit denken wordt gevormd door mensen 'die hun eigen weg gaan in denken en geloven, maatschappelijk georiënteerd zijn en oecumenisch gezind' (p. 37). Er zijn een paar belangrijke uitgangspunten. Het eerste is dat er een onderscheid wordt gemaakt tussen het bewijsbare deel van de wereld waarop veel wetenschappelijk onderzoek betrekking heeft, en het niet-bewijsbare deel van de wereld waarop geloofsvoorstellingen betrekking hebben. Hieruit volgt dat geloofsvoorstellingen niet waar zijn in wetenschappe-

lijke zin, maar waardevol (p. 15). Het tweede uitgangspunt is het grote belang van de hermeneutiek. Hiermee houdt verband dat de liberale theologie vanuit de wereld naar de traditie kijkt (en niet andersom zoals de orthodoxe theologie) en deze steeds opnieuw weegt in het licht van moderne opvattingen, en de wereld steeds opnieuw interpreteert met behulp van de 'symbolsystemen en interpretatiekaders die in de godsdienst worden aangeleverd' (p. 28-29). Het derde uitgangspunt is dat deze tijd wordt gezien als 'post-christelijk, post-seculier en post-theïstisch', wat vraagt om een nieuwe en creatieve gemeentetheologie (p. 39). Daaraan wil dit boek een bijdrage leveren. Centrale gedachte is dat in de christelijke traditie de naastenliefde het allerbelangrijkste is. 'De christelijke humaniteit (...) is een humaniteit waarin mensen niet op zichzelf gericht zijn, maar tot gemeenschap willen komen' (p. 229) zodat 'elk mens tot zijn recht komt en heel de schepping tot bloei komt' (p. 228).

De eerste zeven hoofdstukken hebben klassieke christelijke thema's als onderwerp, zoals God, Christus, de Geest, Waarheid. Dit zijn dan ook de steviger hoofdstukken, met veel verwijzingen naar het denken van filosofen en theologen en een bespreking van de hermeneutiek en de invloed daarvan op de ontwikkeling van het theologisch denken. De volgende dertien hoofdstukken zijn lichter van onderwerp en toon. Daar gaat het bijvoorbeeld over Vrijheid, Liefde, Seks, Creativiteit.

De meeste hoofdstukken beginnen met een citaat uit de (moderne) literatuur of uit een tv-programma of een gespreksfragment. Verder komen er veel theologen en filosofen aan bod, van wie bepaalde gedachten kort en bondig worden uiteengezet waar dat van pas komt in een bepaald hoofdstuk. Heel nieuw is het allemaal niet, voor wie de ontwikkelingen op dit terrein enigszins heeft gevolgd. Maar ik heb het wel met plezier gelezen. Het geeft een duidelijk beeld van wat (deze) moderne gelovigen ongeveer geloven en wat dat in de praktijk zou kunnen uitwerken. Heel fijn aan dit boek is dat de hoofdstukken over het algemeen tamelijk kort zijn gehouden (rond de tien pagina's) en de toon tamelijk licht, dat het een uitgebreid register van namen en begrippen heeft en ook nog uitgebreide informatie over de auteurs bevat. Wel was het aardig geweest als de auteurs de uitspraak 'de wereld valt mee en de kerk valt tegen' (p. 160) niet aan kritische theologen (lees: zichzelf) toegerekend hadden, maar erkend hadden dat nota bene Abraham Kuyper dit al had opgemerkt.

Al met al een mooi boek, met veel variatie in onderwerpen, grotendeels tamelijk licht gehouden, met tal van gedachten die uitnodigen tot verdere door-denking en bespreking. Juist ook heel geschikt voor geestelijk verzorgers, die zich naar mijn ervaring over het algemeen niet zo verdiepen in theologisch gedachtengoed – hun biedt dit boek in een notendop een schat aan theologische gedachten, in een nieuw jasje gestoken, die

wellicht henzelf verrijken en mogelijk ook hun gesprekspartners opnieuw of voor het eerst kunnen inspireren.

Anneke de Vries, geestelijk verzorger, pastoraal supervisor en KPV-trainer Radboudumc Nijmegen

Laura Hartman, Froukje Weidema, Guy Widdershoven en Bert Molewijk, **Handboek ethiekondersteuning**. Boom, Amsterdam 2016. ISBN 9789089538864, 200 pp., €29,90.

Tijdens het NEON congres op 3 juni 2016 presenteerde het Netwerk EthiekOndersteuning Nederland het *Handboek ethiekondersteuning*, waarvan het eerste exemplaar overhandigd werd aan Wouter Bos. Daar was ik bij, al moet ik eerlijk zeggen dat ik wel even wazig keek toen iemand mij uitnodigde om mee te gaan naar dit congres. NEON? Ethiekondersteuning? Had ik iets gemist? Het NEON kende ik niet en het woord ethiekondersteuning had ik ook niet eerder gehoord, al had ik er wel meteen associaties bij. Associaties had ik trouwens ook bij de naam van Wouter Bos: VUmc toch, tegenwoordig? Inderdaad is het NEON nauw verbonden met het VUmc in Amsterdam (afdeling Metamedica) en de auteurs van het handboek komen dan ook uit deze hoek, al is er meegedacht door een schare van meelezers die op allerlei plekken en op verschillende manieren met ethiek bezig zijn. Wat wil het NEON? De kwaliteit van ethiekondersteuning bepa-

len om zo de ethiekondersteuning in Nederland te professionaliseren, meldt de website (www.hetneon.nl). In het kader van die professionalisering is het handboek te lezen. Het is een zorgvuldig opgebouwd basisboek, dat in hoofdstuk 1 begint met een overzicht van de redenen voor en doelen van ethiekondersteuning om dan, via hoofdstukken over bestaande werkvormen voor ethiekondersteuning (2), een beschrijving van de competenties die nodig zijn om ethiekondersteuning te bieden (3) en een verhaal over de implementatie van ethiekondersteuning (4), in hoofdstuk 5 uit te komen bij de rol van bestuur en management op het gebied van ethiek. Ieder onderwerp wordt systematisch en uitgebreid behandeld en geïllustreerd met citaten van mensen die veelal in de praktijk van hun werk met ethiekondersteuning bezig zijn. Dat maakt het tot een vrij compleet boek, bijna een naslagwerk, dat handig is voor wie in eigen organisatie met ethiek aan de slag is of gaat.

Biedt het veel nieuws? Op inhoudelijk gebied niet, is mijn indruk. Geestelijk verzorgers die in hun werk met ethiek bezig zijn of gewoon goed ingelezen zijn op het vlak van de ethiek, zullen het meeste wel weten. Mij lijkt het voordeel van dit boek vooral dat het overzichtelijk bij elkaar is gebracht. Toen ik het in handen kreeg, stond ik op het punt een beleidsplan ethiek te gaan schrijven. Daarbij bleek dit handboek een bruikbaar hulpmiddel te zijn. Nieuw is misschien wel

vooral dat woord, ethiekondersteuning. Het wordt in het boek zelf keurig omschreven, als 'gericht op het ondersteunen van allerlei soorten professionals, patiënten/cliënten (zorgontvangers) en hun naasten in het omgaan met ethische kwesties die zich in de dagelijkse praktijk voordoen' (pag. 16). Die omschrijving sluit aardig aan bij mijn spontane associaties. En nieuw is natuurlijk ook het NEON, hoewel dat volgens de website ook wel weer meevalt: de eerste aanzet was er al in 2013. Toch iets gemist dus. Het *Handboek ethiekondersteuning* kan een goede steun zijn voor wie ethiekondersteuner is, al valt er hier en daar ook wel wat op aan te merken. Zo wordt je als lezer wel erg bij de hand genomen door de auteurs, bijvoorbeeld door de vragen die aan het eind van elk hoofdstuk geformuleerd zijn. Dat gaat irriteren, net als het voortdurende hameren op kwaliteit. Mooi in theorie, dacht ik op een gegeven moment, en belangrijk om naar te streven, maar blijf als ethiekondersteuner toch vooral met andere zorgverleners met je poten in de modder staan en wees blij met alles wat er aan morele reflectie op gang komt, hoe beperkt ook. Om dat te kunnen, zul je al die mooie hoge doelen af en toe flink moeten relativiseren. Het NEON heeft ambities, dat is duidelijk. Ik ben benieuwd wat we er nog van zullen horen.

Engelien Hulsman, geestelijk verzorger bij Stichting Medisch Centrum Haaglanden en Bronovo-Nebo (Den Haag)